

О.І.Кіян*

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Розглядається процес становлення й розвиток Київської історичної школи В.Антоновича. Досліджуються ідейно-національні й методологічні позиції організації та її роль в українській історіографії.

Проблема оновлення концептуальних парадигм, задекларована в сучасній українській історіографії, вимагає більш прискіпливого аналізу переломних етапів розвитку історичної науки в Україні¹. Друга половина XIX ст., що характеризується процесом становлення національної ідеології, зміною методологічних орієнтирів, піднесенням ролі історичних знань у суспільній свідомості, заслуговує на особливу дослідницьку увагу. У зазначеному контексті непересічну вартість стосовно характеру еволюції вітчизняної історіографії становить процес зародження й трансформації перших на теренах України наукових інституцій, зокрема Київської історичної школи, яка постала під егідою одного з провідників національно-визвольного руху, видатного вченого Володимира Антоновича.

Головним здобутком науково-організаційної діяльності останнього як у Київському університеті, так і за його межами стала поява цілої плеяди дослідників східнослов'янської та української історії, об'єднаних у рамках неформальної організації, що отримала в історіографії статус історичної школи². Поява подібних утворень при провідних університетських центрах стала типовим явищем для європейської історіографії XIX ст., яка вступила в завершальний етап складання національних ідейно-політичних доктрин та історичних теорій. Наслідком цього процесу було створення таких потужних наукових об'єднань, як Малогерманська історична школа в Німеччині, Московська державницька школа в Росії, Краківська історична школа в Польщі, і зародження аналогічних центрів у більшості європейських країн. З одного боку, національні історичні школи є виразом стану розвитку тогочасної загальноєвропейської дослідницької тенденції, наукового співтовариства без певної межі, а, з іншого, вони виразно віддзеркалюють характер культурного розвитку своїх народів, історичних традицій, ідейно-політичних уподобань та національних домагань на майбутнє.

Українська історична наука, яка внаслідок відомих політичних обставин розвивалася спорадично, перебуваючи в тіні російської й польської історіографії, пройшла, можливо, найбільш тернистий і тривалий процес на цьому шляху. Задумана М.Максимовичем та започаткована Д.Іванишевим, організація київських наукових сил розтягнулася майже на 50 років, отримавши логічне завершення лише на рубежі XIX ст., саме в результаті викладацько-організаційної діяльності В.Антоновича. Головна його заслуга в даному контексті полягала не лише в підготовці наукових кадрів, але й у створенні системи ідейної мотивації, привнесенні фактора дослідницької думки, виробленні певної парадигми української національної історії.

Протягом усього періоду існування Київської історичної школи В.Антоновича вона виконувала подвійну функцію – загальноосвітню, що мало відношення до переважної більшості його учнів, і власне дослідницьку, яка охопила

* Кіян Олександр Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету і.м. В.Винниченка.

порівняно невеликий науковий контингент вихованців київського професора. Витоки даного історіографічного феномена простежуються з 1870-х рр., коли під егідою В.Антоновича розпочався процес збирання й публікації історичних джерел з українського минулого, а також складалася певна система неформальної передачі знань та налагоджувався безпосередній контакт цього наукового лідера з його послідовниками. Даний етап у функціонуванні школи В.Антоновича можна окреслити, за його власним виразом, як "посвящение в науку", оскільки під час нього сформулювалася система концептуального й методичного апарату, наукові орієнтири, категоріальна й понятійна історична термінологія. Саме в той проміжок часу з'явилася перша плеяда adeptів школи, старша генерація вихованців В.Антоновича. Серед них – Орест Левицький (1848–1922)³, Микола Дашкевич (1852–1908)⁴, Іван Каманін (1850–1921)⁵, Петро Голубовський (1857–1907)⁶, Іван Линниченко (1857–1926)⁷, Дмитро Багалій (1857–1932)⁸ та інші відомі дослідники, насамперед української історії.

Починаючи з 1880-х рр., коли в результаті публікації "Архива Юго-Западной России" й створення джерельного корпусу даних з українського минулого відкрилися нові наукові перспективи, В.Антонович уважав за доцільне розпочати синтез по окремих епізодах і періодах "южнорусской" історії. Унаслідок цього з'явилася концепція регіонального дослідження, побудована на методологічному переконанні, що "рассматривать всю удельно-вечевую Русь вместе нет никакой возможности"⁹.

Цю думку поглиблює в написаній за участю В.Антоновича програмній лекції в Харківському університеті один із найближчих його учнів Д.Багалій: "Идея областности, будучи перенесена к разработке русской истории, может оказать ей существенную пользу, значительно продвинуть её вперед. Препятствием к изложению и изучению событий областно-вечевого периода (Соловьев) оказался неудачным и для исследователя, и для читателя: попытка применить все события к государственной идее или идее родового старейшинства оказалась неудачной..."¹⁰.

Таким чином, на початку 1880-х рр. В.Антонович та його наукові послідовники дійшли чіткого переконання, згідно з яким, "не сделавши систематического обзора всех областей, на которые распалась Русь, невозможно заниматься русской историей"¹¹. Як результат цієї ідеї з'явилася програма територіальних досліджень, котра охоплювала по суті весь спектр раннього середньовіччя, що мав стати базою для загального синтезу з давньої історії українського народу й інших етносів на теренах Східної Європи, занедбаних офіційною російською історіографією.

Старша генерація Київської історичної школи В.Антоновича приступила до реалізації розробленого ним плану. Першою науковою студією, яка розпочала знамениту серію "областных" досліджень, може вважатися "Болоховская земля и её значение в русской истории" (1878) М.Дашкевича. Тему було обрано з метою розвинути теорію походження українського козацтва В.Антоновича, пов'язавши громади останнього з антикнязівським рухом XIII ст. Загальнометодичний підхід до опрацювання локальної теми М.Дашкевичем позначився на характері наступних студій київських істориків. Протягом 1880-х рр. з'явилися дослідження з історії Давньоруської держави та сусідніх із нею народів: "История Северной земли до половины XIV ст." (1881), "История Южно-Русских степей IX–XIII вв." (1884), "Болгары и хазары при Владимире Святом" (1888) П.Голубовського, "История Северной земли до половины XIV ст." (1882) Д.Багалія, "Очерк известий о Подольской земле до 1434 г." (1885) Н.Молчановського, "Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст." (1887) А.Андріяшева.

Суттєво, що поява цих праць супроводжувалась удосконаленням методики дослідження й викликала появу важливих для осмислення методологічних

канонів школи статей в історичному часопису "Киевская старина", який на той час став трибуною для оприлюднення поглядів її adeptів, оскільки саме В. Антонович у ранзі негласного редактора визначав наукове спрямування видання. Уже в перших номерах журналу з'явилася вступна лекція Д.Багалія в Харківському університеті "Удельный период и его изучение" (1882), де він висловив думку про потребу "приложения областного этнографического начала к русской археологии" з метою розширити горизонти історичних досліджень¹². Із позицій методології історичної школи В.Антоновича виступив з промовою "Научное значение западнорусской истории" (1889) в Московському університеті І.Линниченко. Він наголосив, що для "изучения русского национального типа необходимо учитывать и местные особенности, т.е. развитие истории и других районов Руси"¹³. Окремі аспекти джерелознавчого підходу до опрацювання "областной" тематики розвинув П.Голубовський в "Очерках истории постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей" (1886).

Створені протягом 1880-х рр. канони історичних досліджень представниками старшої генерації школи В.Антоновича мали продовження в 1890-х рр. Саме в той час розпочало свою діяльність нове покоління київських істориків: М.Грушевський (1866–1934), В.Доманицький (1877–1910), Л.Добровольський (1867–1929), В.Вовк-Карачевський (1868–1923), О.Грушевський (1877–1943), М.Довнар-Запольський (1867–1934) та ряд інших відомих учених.

Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального історичного синтезу, охопивши низкою своїх досліджень практично весь "давньоруський" і "литовський" періоди історії України. З'явилися найбільш важливі з наукового погляду "обласні" студії М.Грушевського "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст." (1891), М.Довнар-Запольського "Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли до начала XII в." (1891), П.Іванова "Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в." (1895), М.Данилевича "Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст." (1896). Окремі з adeptів школи В.Антоновича поступово розширюють хронологічний діапазон своїх досліджень. Свідченням цього процесу стала поява розвідки В.Вовка-Карачевського "Борьба казачества с Польшей во второй половине XVII века" (1898–1899), що віддзеркалює нові підходи в осмисленні його історії.

Однак із другої половини 1890-х рр. у рамках київської історичної школи намітилися перші прояви методологічних незгоджень, які на рубежі століть де-що нівелювали роль даного наукового осередку в українській історіографії. Розбіжності у сфері методології були пов'язані насамперед із поступовим вичерпанням "обласної" тематики та обмеженням джерельної бази Київської археографічної комісії, на якій ґрунтувалися дослідження із соціальної історії. Першим їх проявом стала публікація рецензії представника старшої генерації школи В.Антоновича – Володимира Щербини на другий випуск "Жерел до історії України-Руси" М.Грушевського. Виступаючи як представник нових віянь в європейській історіографії, пов'язаних із кризою методології ортодоксального позитивізму, автор зокрема писав: "Новые исследования Грушевского составляют как бы продолжение предыдущих и отличаются теми же достоинствами и теми же недостатками. Та же точность в исследовании материала, та же умение воспользоваться малейшими указаниями исследуемого материала и, с другой стороны, – то же отсутствие обобщений, иногда вызывающее недоумение"¹⁴.

У відповіді рецензенту, де простежується, на думку Д.Багалія, "докір київській документалістській школі"¹⁵, М.Грушевський відкинув усі спроби поставити під сумнів його синтетичні здібності й повну залежність від позитивістської парадигми при опрацюванні джерельної бази української історії. "Я думаю, – констатував учений, – що мої розвідки служать протестом проти та-

ких передчасних генералізувань. Як робляться ці загальні висновки киявськими істориками? Ловилося кілька випадкових виказів, їх аргіорі уважано за показники загальних норм – і от на підставі кількох таких показників готові "середні центри"... Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний фактичний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, було б не науково. Можу дуже запевнити рецензента, що ані з недбальства, ані з браку синтетичної здібності здержуюсь від загальних я висновків, яких собі він бажає..."¹⁶.

Заперечення М.Грушевського ще більш загострили методологічну полеміку й викликали нові виступи Д.Багалія від імені киявського наукового осередку. "Було б краще, – констатував він, – якби Грушевський, обороняючи себе, не робив закиду дослідникам Киявської школи, стверджуючи, що вони брали загальні норми. Такі твердження обертали нанівець і метод їхньої роботи, і висновки. Грушевський робить узагальнення, але в хронологічних і територіальних межах своїх матеріалів, одкладаючи ширші узагальнення. Так і треба було сказати, не роблячи натяків на киявські видання, складені по іншому методу"¹⁷.

Методологічні неузгодження між М.Грушевським та створеним ним науковим осередком у Львівському університеті й учнями В.Антоновича в російських університетах перейшли на початку ХХ ст. в площину ідейно-політичних розбіжностей. Головна їх причина полягала в тому, що Киявська історична школа В.Антоновича через ряд обставин так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись лише народницькими мотиваціями на ґрунті обов'язків вітчизняної інтелігенції щодо простого люду. Тим часом політизація процесу українського Відродження вимагала не спорадичних кроків, а рішучих дій у справі створення національної ідеології й історичної доктрини. Дану обставину добре усвідомлювали М.Грушевський і його львівське оточення. Багатотомна "Історія України-Руси", що почала виходити з 1898 р., по суті вже виражала теорію перманентного українського націогенезу, витоки якого вбачалися ще в прадавні, починаючи з IV ст. н. е., часи. В історіософському контексті синтез виходив за межі апріорних узагальнень В.Антоновича та його школи, оскільки в основу українського історичного процесу М.Грушевський поклав неоідеалістичну тріаду, що нагадує гегелівські тезу, антитезу, синтез. Першій відповідало утворення української нації, другій – денационалізація останньої й третій – відродження її в сучасному й майбутньому. Стало очевидним, що коли процес зародження та занепаду української нації мав для М.Грушевського переважно науково-історичний контекст, то ідея її відродження визначила його провідні думки й мотиви в сфері громадської та політичної діяльності.

Саме національно-політична активність останнього та його україноцентрична концепція східнослов'янського історичного процесу, у концентрованому виразі озвучена в знаменитій статті "Обычная схема "русской" истории и дело рационального изложения истории восточного славянства", викликала особливо гострі заперечення з боку проросійськи зорієнтованих учнів В.Антоновича. Один із них – представник старшого покоління – професор Новоросійського університету І.Линниченко – опублікував відкритий лист до М.Грушевського, де, спекулюючи на узагальненнях В.Антоновича відносно "недержавності" українського народу, спробував піддати сумніву сам факт осібності історії останнього, позбавленої, на його думку, реального політичного змісту¹⁸.

Методологічні й національно-політичні розбіжності між адептами Киявської школи на початку ХХ ст. призвели фактично до нівеляції її ролі в середовищі дослідників українського історичного процесу. Престарілий В.Антонович, від імені якого досить часто апелювали різні табори, не міг суттєво вплинути на ситуацію й загасити полемічний запал найбільш політично заанґажова-

них істориків із числа колишніх своїх вихованців. Тому в історичній науці все більш виразно вимальовуються нові лідери та осередки, як, наприклад, Львівська школа М.Грушевського, Харківська школа Д.Багалія, Одеська школа І.Линниченка. На базі Київського університету учень В.Антоновича і його спадкоємець на кафедрі історії М.Довнар-Запольський формує Нову київську школу, яка змінює не лише методологічні принципи, а й тематичний діапазон, властивий школі вчителя, приступивши до розробки фактично історії Росії¹⁹. Незважаючи на появу в той проміжок часу окремих "областних" досліджень, які переважно затрималися з різних причин, колишніх учнів В.Антоновича – таких, як "Пинское Полесье: Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского" (1903) О.Грушевського чи повторне видання "Истории Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." (1903) В.Лясковського – стає дедалі більш очевидним, що чвертьстолітня гегемонія історичної школи В.Антоновича в українській історіографії закінчується. Наукова інституція, без якої, за словами О.Оглоблина, "була б неможлива ні наукова схема історії України, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна "Історія України-Руси"²⁰, виконала відведену їй роль, давши потужний імпульс для подальшого розвитку української національної історіографії.

Тепер розглянемо ті компоненти, які дають підстави вести мову про київський науковий осередок, організований В.Антоновичем як феномен, тожаний категорії "історична школа". Один із головних критеріїв функціонування національних шкіл в європейській історіографії XIX ст. пов'язаний з наявністю певної історико-політичної доктрини, яка приховано віддзеркалює ідейний зміст такого роду організацій та в багатьох випадках завдячує їх появі. Так, малогерманська історична школа є досить чітким виразником ідей пангерманізму, московська школа – великодержавного російського шовінізму, краківська історична школа, за оцінкою польського історика Т.Корзона, "перетворила польську історію в служанку політики й станових інтересів"²¹.

Створена В.Антоновичем неформальна наукова організація київських істориків не є винятком із цього правила. Вона сповідувала свою, можливо менш чітко виражену внаслідок підневільного стану розвитку української історичної науки того часу, ідейно-політичну теорію. Квінтесенцією її є народницька ідеологія, побудована на засадах "української форми" європейського демократизму. Тому фундаментальною основою ідейного світогляду переважної більшості учнів В.Антоновича є неприйняття соціального гноблення й політичного деспотизму, домінування гуманістичних цінностей та прагнення до оновлення суспільства. Пріоритетна мотивація в діяльності київського наукового осередку полягала в намірі "пізнати народний ідеал", служити справі інтересів "принижених" і "віддати данину народу" в минулому й сьогодні. Основою народницького світосприймання adeptів київської школи в історичному процесі стала теорія "праруського" ладу – одвічного громадського ідеалу, до якого нібито інстинктивно прагне український народ.

Уже перші розвідки, що вийшли з-під пера представників школи, зокрема "Вече в Киевской земле" І.Линниченка, "Болоховцы" М.Дашкевича, демонстрували тенденції до виділення народних стихій у давньоруському житті. Подібний підхід властивий і П.Голубовському, який стверджував думку про домінування з давніх часів народно-вічової організації²², та В.Данилевичу, що відзначав особливу роль общини й віча в Полоцькій землі²³.

Спираючись на теорію громадського ладу, окремі з учнів В.Антоновича, як, наприклад, О.Левицький, робили далекосяжні висновки відносно особності внутрішнього розвитку "южнорусского" народу. "Основными чертами южнорусского общинного строя, – констатував останній, – были всегда стремления к равноправности и самоуправлению и выборное начало..."²⁴.

Подібну народницько-національну ідейну мотивацію поділяв і М.Грушевський. У дослідженні з історії Київської землі він не лише обмежився загальними положеннями свого вчителя про протистояння трьох чинників внутрішнього життя Київської Русі (віче, дружина, князь), а й привніс нові компоненти в інтерпретацію теорії громадського самоврядування, яка, на його думку, є ключем для розуміння самої природи "южнорусского племени"²⁵. "Возвращение веча к политической деятельности, – стверджував М.Грушевський, – не носит вовсе характера революции, взрыва насильственно подавленной силы, чувствуется, что общинный элемент жил и признавался и раньше, и только до сих пор не имел случая заявить себя в такой мере"²⁶.

Народницьку ідею історичної концепції М.Грушевський розвинув і в першій своїй науковій праці, написаній українською мовою, "Громадський рух на Україні-Руси в XIII ст.", де висловив відверті симпатії до боротьби мешканців міст Болохівської землі, спрямованої проти посилення князівської влади. Пояснюючи свій суб'єктивізм та симпатії, М.Грушевський змушений був визнати, що він, як історик-народник, тільки тоді зможе оцінювати позитивно роль державної організації в минулому, коли "вона дає змогу духовно-моральну, економічну й політичну розвиткові громади"²⁷. Трохи згодом учений абсолютизував цю тезу, стверджуючи, що "народ, народна маса, зв'язує історію в одну цілісність і єсть, й повинна бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його природу, його бажання й ідеали – є мета нашої історії"²⁸.

Спостерігаючи народ як органічну субстанцію в українському історичному процесі, адепти школи В.Антоновича вносили в народницьку ідеологію й свої специфічні положення. Одним із них стала "теорія селянства" як єдиного носія ідеї громадської справедливості, коріння якої сягає глибокої давнини, але прояви її вбачаються в стихійних поривах боротьби за права та особисту волю. Заперечуючи фактор політичної історії в минулому через позбавлення українського народу самостійного державного життя, окремі з учнів В.Антоновича, зокрема В.Доманицький, усе більше схилилися до теорії про українців як "сільської громади" й "плебейської нації"²⁹.

У цілому народницькі симпатії, властиві багатьом представникам школи В.Антоновича, суттєво позначилися на характері інтерпретації історичних подій, поставили наукову об'єктивність у залежність від категорій "народна правда" й "громадська справедливість". Політико-суспільне поневолення народу викликало негативну реакцію до інонаціональних державних інституцій із боку дослідників, більшість з яких були українцями за походженням, та визначило основний зміст національно-політичної й історичної теорій. Дисонансом, можливо, звучали лише узагальнення представника старшої генерації школи І.Линниченка, коли він охарактеризував народницько-демократичні ілюзії українців із числа учнів В.Антоновича як прояв "наукового утопізму". "Фантазерам-утопістам, – звернувся він до М.Грушевського, – мерещится возрождение старой Гетьманщины, в которой якобы население жило на совершенно демократических началах и благоденствовало, такие фантазёры очень плохие историки. Хорошо демократическое устройство с бесконтрольной старшиной во главе, собравшей колоссальные latifundia, на которых работали в сущности те же крепостные посолитые"³⁰.

Якщо народницькі переконання позначилися на ідейно-політичній доктрині, то теорія федералізму визначила національну позицію адептів школи В.Антоновича. Уже в працях 1870-х рр., що належали першим його учням, знаходимо чіткі вказівки на використання федералістських ідей для осмислення давньоруського історичного процесу. Очевидно, що саме вони вплинули на вибір

хронологічного діапазону досліджень і призвели до особливого зацікавлення "удільно-вічовим" періодом давньоруської історії, який В.Антонович та його епігони завжди розглядали з позицій федералістських стремлінь. У першій праці, написаній під керівництвом вчителя в 1873 р. М.Дашкевичем, сформулювалася думка, згідно з якою "до второй четверти XII столетия, в течение двух почти веков, Русь представляла собой федерацию всех отдельных земель"³¹. В історії Болохівської землі він поглибив свої попередні висновки, стверджуючи, що "южная Русь держалась за федеративный строй даже тогда, когда татарское завоевание уже сломило его недостроенное здание..."³².

Під егідою федералістських ідей написана "История Северской земли до середины XII столетия" П.Голубовського, який прагнув знайти тотожність між удільно-вічовою системою Київської Русі й територіально-політичними об'єднаннями Західної Європи. Автор дійшов висновку, що принципи федералізму, які мали місце в історії інших народів, "в сильной степени напоминают собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья были племенные..."³³. У монографії про номадів – історичних сусідів слов'янського племені – П.Голубовський доводив наявність федеративних організаційних принципів ще в більш ранній, "племінний" проміжок давньоруської історії. Перші кочові орди, які проникли в Причорномор'я, стверджував дослідник, застали там місцеві слов'янські племена "с их федеративным устройством"³⁴.

Про аналогічні зв'язки в давньоруських землях вели мову також інші представники школи В.Антоновича. Розглядаючи історію Поділля, Н.Молчановський писав про наявність на його території автономних місцевих організацій, які водночас представляли загальну громадську справу й стали важливим складником державної територіальної організації та етнічного єднання³⁵. Водночас В.Лясковський на прикладі автономії міст великого водного шляху "із варяг у греки" проводив думку про наявність федеративних організаційних рівнів у системі давньоруського територіального об'єднання, а саму федерацію нижчого рівня інтерпретував як "добровільний союз окремих автономних громад"³⁶.

Утім, уже в рамках діяльності старшої генерації учнів В.Антоновича термін "федерація" поступово підмінювався більш нейтральним формулюванням, запозиченим у російського історика-федераліста А.Щапова, – "обласництво", а сама федералістська теорія ототожнювалася із синонімом "етнографічна". Причини зміни категоріального апарату пов'язані із сприйняттям послідовниками В.Антоновича положень К.Бестужева-Рюміна відносно доцільності в політичному сенсі вживати термін "федерація" для означення автономістських прагнень в історичному минулому³⁷. Розходження в інтерпретації визначення "федерація" викликали навіть полеміку між учнями В.Антоновича, з одного боку, і головним на той час теоретиком проблеми в історичній науці Росії – М.Костомаровим – на сторінках журналу "Киевская старина", – з іншого. Виступаючи від київського наукового осередку, Д.Багалій стверджував, що запропонований М.Костомаровим термін "федеративний" не є вдалим для позначення автономістських прагнень у східнослов'янському історичному процесі. "Под федерацией, – констатував Д.Багалій, – обыкновенно разумеется такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какого-нибудь центрального правительственного учреждения (конгресса, сейма). Ничего подобного нет в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быт, язык, православная вера), на которые ссылается Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация – принцип политический"³⁸. Тому, на думку Д.Багалія, "если определить каким-нибудь термином начало древнерусской жизни, то мы бы предпочли термин "областной", "областность", хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем "федерация". Он только указывает нам на автоно-

мию земель, степень которой не всегда будет одинакова..."³⁹. Доводи Д.Багалія засвідчували застереження київської історичної школи В.Антоновича відносно костюмарівської інтерпретації категорії федералізму як етнографічно-автономної організації, але це зовсім не означає прагнення відмовитися від прилаштування теорії до історичного процесу в давньоукраїнський період. Із наступних досліджень adeptів школи очевидно, що вони, як, наприклад, П.Голубовський, усе частіше схилилися до заміни поняття "федерація" на більш політико-аморфне визначення – "автономія"⁴⁰. Окремі з учнів В.Антоновича, зокрема В.Данилевич, прагнули розмежувати федералістичну теорію на два елементи – етнографічно-племінний, властивий ранній епосі, та територіально-політичний (федеративний), властивий удільно-вічовому періоду⁴¹.

Загальний підхід до визнання поняття "федерація", що намітився в осередку Київської історичної школи 1880-х рр., поділяв і М.Грушевський. У студентській праці "Очерк истории Киевской земли" він відмовився від уживання терміну "федеративний" при означенні удільно-вічового періоду, хоча й вів мову під безпосереднім впливом теорії М.Костомарова про "самобытное существование" та наявність "племенных отличий" у давньоруському суспільстві, починаючи з другої половини XI ст.⁴² Наприкінці XIX ст. М.Грушевський приділив особливу увагу цій проблемі, про що свідчить його огляд усіх версій федералізму в тогочасній історичній науці⁴³. Але власна версія вченого залишалася в рамках узагальнень школи В.Антоновича. Ведучи мову про елементи зв'язку між певними територіальними утвореннями в удільно-вічовий період, М.Грушевський знову повторив традиційні для школи думки, що "автономія князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією...", але "брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів сеї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій..."⁴⁴.

Показово, що відповідні уявлення відносно історичного процесу позначилися також на національно-політичній аргументації adeptів школи В.Антоновича. Той же М.Грушевський, уже в ранзі зрілого політика, перебуваючи в еміграції, уважав єдино вірним національним підходом "притримуватись старих федералістських принципів..."⁴⁵. Сповідуючи в повному обсязі цю ідею в її народницькому розумінні, учений навіть стверджував, що УНР, зрештою, стане "сполученими штатами України"⁴⁶. Недаремно партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологом якої був М.Грушевський, виступила за те, що право на федеративний зв'язок є не лише правом України у відносинах з іншими національними територіями, а й за окремими частинами території останньої визнала право добиватися аналогічної республіки. На думку М.Грушевського, "чи буде українська республіка формально зватися федерацією, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік – громад"⁴⁷.

Навіть така одіозна постать серед учнів В.Антоновича, як І.Линниченко, що постійно виступав проти "преувеличения местных особенностей" в історичній науці, не піддавав перегляду уподобання Київської історичної школи, ствержуючи лише свою особну думку, згідно з якою "федерация, особенно колоссальных размеров (как Россия), может быть жизненной и прочной только тогда, когда её составляет нация, сознательное сожительство для общих целей"⁴⁸.

Таким чином, можна без будь-яких застережень стверджувати про певний пієтизм апологетів школи В.Антоновича до ідеї федералізму як у суто науковій сфері, так і перенесенні окремих її положень в історико-національну теорію.

У методологічному аспекті одним із головних компонентів, на якому базувалися численні студії учнів В.Антоновича, став позитивізм, який домінував в європейській історіографії 1870-х рр. Але позитивістська методологія Київської історичної школи не мала абсолютного характеру, поєднуючись з елементами

ідеалістичних конструкцій. У працях adeptів школи постійно зустрічаються метафізичні поняття, не властиві позитивістській доктрині пізнання, на зразок "провідні начала", "стихії", "історичні елементи" та ін. Це дає підстави вести мову про своєрідне сприйняття позитивізму в українській історичній науці того часу. У цьому плані школа В.Антоновича може бути прирівняна до Малогерманської, провідні теоретики якої (Т.Моммзен, Й.Дройзен й ін.) поєднували компоненти позитивізму та ідеалістичного історизму, створивши напрям, що в сучасній історіографії інтерпретується як "суб'єктивний ідеалізм" в європейській історичній науці⁴⁹.

Дійсно, позитивістські настанови були досить близькі прихильникам вивчення східнослов'янської історії по окремих територіях, оскільки плюралістський підхід значно зручніше підходив для обґрунтування методики "обласного" дослідження, ніж будь-який моністичний. "Развитие исторической науки, – констатував В.Данилевич у програмній лекції з російської історії в Київському університеті, – способствует уяснению роли и значения различных факторов в историческом процессе, указывает на их взаимную связь, на генетическую зависимость одних явлений от других. Если при узком взгляде на историю старые схемы могли удовлетворять указанным требованиям науки, то теперь вполне выясняется их несостоятельность, так как они не охватывают полностью ни одного из процессов, на которые разлагается исторический процесс"⁵⁰. Зауваження В.Данилевича стосовно загального методологічного підходу зводилися до положення, що лише вивчення кожної окремої частини руської землі, принцип якого встановила школа В.Антоновича, "позволит изучить во всех подробностях исторический процесс и создать, если это потребует для дальнейшего развития исторической науки, новую схему..."⁵¹.

Специфічним проявом методології київської школи було сприйняття окремих компонентів категорії "історизм" у рецепції ідеалістичної інтерпретації окремих явищ минулого. Одним із виразів "історизму" adeptів школи стала "концепція ідеї" (тотожна поняттю "*ideenlehre*" в німецькій історіографії), виражена у формі боротьби й взаємодії провідних народних "начал" в історичному процесі. У такому ракурсі написано одне з найбільш фундаментальних досліджень з історії литовсько-руської державної системи М.Дашкевича. На його думку, саме взаємодія "двух национальных начал – литовского и русского – определила характер исторических взаимоотношений..."⁵².

Такий суб'єктивістсько-ідеалістичний підхід до вивчення минулого представників школи В.Антоновича викликав рішучі заперечення з боку табору ортодоксального позитивізму в українській історичній науці. М.Драгоманов, критикуючи методологічні принципи в осмисленні історичного процесу, яких дотримувався В.Антонович, стверджував, що промахи останнього негативно вплинули на творчість багатьох його учнів. Як доказ він посилався саме на дослідження М.Дашкевича, які, на його думку, характеризувалися відсутністю "порівняння", "огляду на європейську еволюцію", "браку справжньої історії цивілізації" – одним словом, тих ключових принципів, що є аксіомою позитивістської доктрини⁵³.

Лише із середини 1880-х рр. загальнометодологічні постулати київської історичної школи В.Антоновича поступово трансформуються в бік ортодоксального позитивізму. Характер такої еволюції засвідчує творчість П.Голубовського. Його студентська монографія з історії Сіверщини побудована на теорії діалектичної взаємодії провідних "начал" ("віче", "князь", "дружина") в давньоруському житті⁵⁴. Але вже в більш зрілій праці з історії Смоленської землі, що стала основою його докторської дисертації, П.Голубовський застосував суто позитивістську еkleктичну теорію факторів, побудовану на системі взаємодії трьох історичних моментів: географічного середовища, етнографічного елемента та торгівельно-еко-

номічної системи⁵⁵. Подібна методологічна еволюція властива й М.Грушевському. У студентській праці, підготовленій для магістерського екзамену, "Отношение веча к княжеской власти в удельно-вечевой период русской истории", він постійно оперував поняттями, непридатними ортодоксальному позитивізму. Учений інтерпретував, наприклад, князівський елемент Давньої Русі як виразника "дружинного начала", а вче кваліфікував як "стихию удельно-вечевого строя"⁵⁶.

Таким чином, у методологічному аспекті підхід до визначення факторів історичного процесу, властивий позитивістській історіографії, не став аксіомою школи В.Антоновича. Здебільшого її адепти зводили зміст історичних явищ до якоїсь однієї першопричини. Особливо сильні позиції в цьому відношенні посідав економізм. Уже у працях 1890-х рр. досить часто при характеристиці суспільних взаємин в історичному процесі в Україні за основу бралися саме економічні чинники. Елементи подібного підходу можна знайти, наприклад, в "Очерке истории Киевской земли" М.Грушевського, який, під враженням теорії "торгівельного проникнення" В.Ключевського, поставив соціальну градацію давньоруського суспільства в залежність від економічних першопричин⁵⁷. Сліди цього помітні також у першій частині історії "України-Руси", оскільки саме даній проблемі відведено два об'ємні томи (V–VI), які багато інтерпретаторів творчості вченого вважають найкращими з погляду опрацювання фактичного матеріалу. На думку історика з діаспори І.Витановича, саме в соціально-економічній проблематиці молодий М.Грушевський шукав "підтвердження своїх історіософічних концепцій, удосконалював методу позитивістської аналізи..."⁵⁸.

У цілому, якщо вести мову про методологічні уподобання останнього в ранній період його творчості, то вони практично не виходять за рамки наближеної до позитивізму парадигми історичної школи В.Антоновича, оскільки чітко засвідчують у душі традиціоналістичної позитивістської методології примат суспільно-економічного життя над політичною історією. Однак пояснення змісту історичних студій ранньої доби виключно на основі лише сприйняття М.Грушевським позитивістської методології, як це робить, наприклад, О.Пріцак⁵⁹, вимагає певних застережень, оскільки в ньому не враховано той ідейний базис Київської школи, який суттєво впливав на систему осмислення національного історичного процесу її адептами.

Ще в 1870-х рр. В.Антонович сформулював ряд ідейних положень відносно специфіки дослідження української історіографії. Одне з них будувалося на тезі про превалювання в історичному процесі внутрішньої, побутово-громадської історії над політичною. Це припущення випливало з ідеї про "бездержавність" як іманентну прикмету, що є прямим наслідком постійного перебування українського народу в складі інонаціональних держав. Тому з позиції В.Антоновича та його школи поверхова політична історія, яка склала основу історико-національних доктрин так званих "державницьких" націй в Європі, мало підходила для осмислення минулого України. Саме це й мав на меті М.Грушевський, який абсолютно в душі школи стверджував, що зміст українського історичного процесу прихований у "народній боротьбі з ворожим суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформування суспільних відносин, відповідно народним ідеалам справедливості"⁶⁰.

На початку ХХ ст. на позиції економізму перейшов і наступник В.Антоновича на кафедрі російської історії Київського університету М.Довнар-Запольський. Його дисертаційне дослідження про державне господарство Великого князівства Литовського стало першою об'ємною синтетичною працею в сфері економічної історії, опублікованою в рамках Київської історичної школи. Абсолютно в душі економічного монізму М.Довнар-Запольський постулював тезу, згідно з якою "общий взгляд на историческую науку выдвинул на первый план вопросы экономики"⁶¹. У міру поглибленого вивчення європейських еко-

номічних теорій (К.Маркс, В.Зомбарт, К.Бюхер та ін.) учений відійшов від методологічних принципів, притаманних школі В.Антоновича, усе більше переходячи на позиції економічного матеріалізму. У написаній під впливом теорії К.Бюхера "Истории народного хозяйства" М.Довнар-Запольський уже прагнув довести тезу, невластиву методології Київської школи, згідно з якою "истинная первопричина общественных интересов неразрывно связана с материальным фактором, выступающим в роли главной движущей части исторического процесса"⁶². Відхід дослідника від магістральної методологічної лінії школи В.Антоновича та його двадцятилітня викладацька діяльність в університеті призвели до суттєвої методологічної трансформації в Київському науковому осередку, зафіксувавши появу нового історико-економічного напрямку в дослідженні історії середньовіччя Східної Європи⁶³.

Дещо пізніше, уже на початку 1920-х рр., перейшов на позиції так званого "соціального матеріалізму" й Д.Багалій. Але його методологічні вподобання ніколи не відзначались абсолютною ясністю, оскільки, визнаючи пріоритет соціального процесу в історії, він водночас дотримувався погляду, що ідейний зміст є теж важливим атрибутом останнього. В одному із досліджень із російського минулого Д.Багалій абсолютно в дусі теорії неогегельянця Г.Ріккертта про неповторність і індивідуальність історичних явищ висловив переконання про відсутність законів історії, саму думку про які він називав "науковою химерою"⁶⁴. Єдина поступка Д.Багалія в методологічному підході пов'язана з визнанням певних закономірностей лише в соціальній сфері. "Закономірні елементи в історії, – писав він, – це соціологічний та психологічний, тому можна й треба говорити про закони соціології, а не про закони історії"⁶⁵.

Поряд з економізмом і соціологізаторством адепти Київської школи виділяли в історичному процесі особливу роль природного середовища, досить часто абсолютизуючи її та скочуючись на позиції географічного детермінізму. Саме такий підхід повною мірою віддзеркалювали методологічні вподобання В.Ляскоронського, Л.Добровольського, із певними застереженнями П.Голубовського, В.Данилевича, А.Синявського й інших вихованців В.Антоновича. Першим із позицій географічного детермінізму написав своє "обласницьке" дослідження В.Ляскоронський, який у преамбулі сформулював методологічне кредо – природа країни та її географічне розташування мають провідну, "стихийно-домінуючу функцію в історії"⁶⁶.

Подібні думки висловлював на початку своєї науково-викладацької діяльності в Київському університеті й В.Данилевич. У лекційному курсі "Русская историческая география" (1908–1909 рр.) він проводив тезу про домінуючу роль в історії географічного виміру, оскільки "окончательно это влияние никогда не будет отвергнуто, а потому всегда будет необходимость изучения природных условий"⁶⁷. Згодом, у вступній лекції "Роль географического фактора в русском историческом процессе", прочитаній у 1916 р. студентам Варшавського університету, В.Данилевич дещо відійшов від історико-географічних крайнощів раннього періоду своєї творчості, побачивши слабкості такої методологічної односторонності. "Человек, – констатував учений, – не эмансипируется от внешней среды, но это влияние значительно видоизменяется под воздействием новых технических и социальных факторов"⁶⁸. А занадто сильне захоплення географічним виміром в історії "превращает последнюю в подобие биологического процесса, и на долю человеческой деятельности тогда ничего не остаётся..."⁶⁹.

Таким чином, у методологічному ракурсі позиції адептів Київської школи, особливо молодшого покоління, не відзначались особливою чіткістю та одностайністю, будучи здебільшого симбіозом суб'єктивно-ідеологічних і позитивістських запозичень із поступовим зведенням їх до моністичних конструкцій економічного, соціального чи історико-географічного характеру. Це засвідчує не

лише процес становлення національної історичної науки, а й еволюцію всієї європейської історіографії, яка на рубежі XIX–XX ст. переживала своєрідну методологічну кризу, пов'язану з руйнуванням загальноприйнятих канонів позитивістської парадигми історії.

Більш чітко визначеним є характер методики історичного дослідження школи В.Антоновича. У цьому контексті вишкіл його учнів досить одноманітний та очевидний. Практично всі монографії, що вийшли із цього наукового осередку, побудовані за однією схемою – географічний нарис, зовнішні події, внутрішня історія. Своєрідною візією цих праць став також суворий документалізм, оскільки виключна більшість публікацій представників школи побудована на широкій джерельній основі. Особлива роль традиційно відводилася письмовим "источникам первой руки", які, на думку П.Голубовського, давали досліднику можливість розробляти не "историю вопроса, а исследовать сам вопрос"⁷⁰. Із упровадженням допоміжних наукових дисциплін усе більша роль відводилась археології, здобутки якої значно розширили обрії української історії. У цьому відношенні особливо показовими є праці В.Ляскоронського, Л.Падалки, К.Мельник, М.Біляшівського, Ф.Камінського, В.Щербаківського й інших вихованців В.Антоновича⁷¹. Документалізм проявив себе також у численних публікаціях архівних джерел, насамперед актового матеріалу. Чимало з них виходило в рамках "Архива Юго-Западной России". Саме строгий документалізм, властивий Київській школі, остаточно нівелював елементи емоційного етнографізму та поетизування, властивого романтичній традиції в українській історичній науці, засвідчив нахил до авторського об'єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження.

У тих випадках, коли джерельна база була недостатньою для опрацювання теми, адепти школи досить часто вдавалися до гіпотетичних конструкцій. Пояснюючи це явище, М.Грушевський стверджував, що "с одними точными методами наука не уйдет далеко" й що "всякая гипотеза имеет право на существование, раз для неё есть основания, раз она в состоянии объяснить что-нибудь и не противоречит неоспоримым данным науки; полагаю, что никакая гипотеза не повредит успеху исследования, если предполагается лишь как гипотеза"⁷². Подібний методичний підхід був властивий також іншим учням В.Антоновича, особливо при висвітленні давньоруської історії, для детальної розробки якої бракувало достовірних свідчень. Тому окремі гіпотетичні узагальнення, як, наприклад, теорія про болохівців М.Дашкевича, що доводила наявність у давньоруському житті автономних громадських організацій та вписувалася в народницьку ідейну мотивацію, сприймалась як аксіома в рамках школи й знаходила продовження в студіях Н.Молчановського, М.Грушевського й ін.⁷³

Таким чином, унаслідок цілеспрямованої викладацько-організаційної діяльності В.Антоновича, як у рамках Київського університету, так і поза його межами було сформовано науковий осередок, який мав усі ознаки історичної школи. У своїй еволюції це неформальне об'єднання пройшло кілька етапів, починаючи з організаційного 1870-х рр. і завершуючи початком XX ст., коли останнє з появою нових лідерів та наукових центрів перестало відігравати домінуючу роль в українській історіографії. У політичній сфері підґрунтям його стала ідеологія народництва, у той час як національну основу становила теорія федералізму. У методологічному ракурсі дослідження адептів школи побудовані на засадах як позитивістської теорії, так і елементах суб'єктивістсько-ідеалістичних конструкцій. Це дає підставу вести мову про специфіку цієї наукової організації та визнати осібне місце останньої в еволюції української історичної думки, оскільки саме в її рамках були створені реальні передумови для загального синтезу національного минулого, виразом якого стала поява фундаментальної "Історії України-Руси" М.Грушевського.

¹ Про методологічні пошуки в сучасній українській історіографії докладніше див.: *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* – Львів, 2004. – С. 43–57.

² На думку автора, головна проблема при осмисленні історіографічного феномена "Київська історична школа" полягає у відсутності науково-доказових дефініцій категорії "історична школа" взагалі. Спроба сучасних українських дослідників історії історичної науки (див., наприклад: *Колесник І.І.* Українська історіографія. XVIII – поч. XX ст. – К., 2000. – С. 39), наслідуючи принципи радянської історіографії (див.: *Михальченко С.И.* О критериях понятия "школа" в историографии // *Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи.* – Харків, 1995. – С. 53–59), уніфікувати це поняття викликає ряд застережень, оскільки в межах кожної нової епохи історичного пізнання категорія "історична школа" підлягає певній трансформації. Так, у романтичній історіографії, яка супроводжувалася появою особливо великої кількості подібних утворень ("Історико-філософська школа доби Реставрації" у Франції, "Рання школа" в США, школа Л.Ранке в Німеччині, Й.Лелевеля в Польщі й ін.), домінуючим критерієм є досить стійка національна ідіосинкразія, що проявляється явно чи завуальовано у творенні історико-політичних доктрин, першого превентивного атрибуту постання такого роду організацій. Методологічний і педагогічно-комунікативний критерій, так званий "двохаспектний феномен", якому традиційно в сучасних дослідженнях про історичні школи відводять пріоритетну роль (див., наприклад: *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 14), насправді є похідним атрибутом їх існування. Саме через методологічну уніфікацію досліджень у межах "історичної школи", а також гіпертрофовану роль її лідера у визначенні тематичного спрямування ряд видатних європейських істориків (Т.Маколей в Англії, Т.Корзон та В.Смоленський у Польщі, М.Костомаров, М.Грушевський, С.Томашівський в Україні й ін.) виступали категоричними противниками подібного роду організацій, протиставляючи їм нешаблонність мислення та індивідуалізм творчості (докладніше див.: *Кіян О.* Генезис категорії "Київська історична школа" в історіографії // *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип.9. – К., 1999. – С.154–165). Другою помилкою є прагнення перенести визначення категорії "наукова школа", властиве для так званих "номотетичних" дисциплін, в історіографію, яка є субпродуктом історичної думки й відповідно має специфічно-споглядальні, "ідіографічні" принципи, що засвідчує її особність у науковому процесі. Тому, на відміну від пострадянської історіографії, головним критерієм для визначення дефініції "історична школа" в західноєвропейській історичній науці, починаючи з минулого століття, є наявність категорії "історичної органології, поєднаної із своєрідним поняттям історичної спільності предмету й поняття розвитку" (*Трельч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994. – С. 238).

³ Про міру впливу В.Антоновича на становлення О.Левицького як історика докладніше див.: *Грушевський М.* Орест Левицький // *Україна.* – 1924. – №№1–2; *Сарбей В.Г.* Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О.І.Левицького // *УІЖ.* – 1997. – № 3. – С.51–52. Потрібно також відзначити, що перший друкований твір О.Левицького ("Децо про козацтво та про Україну", опублікований у 1874 р.), повторює всі провідні думки В.Антоновича, викладені у вступній розвідці "Актив про козацтво". Можливо, саме через це О.Левицький і опублікував розвідку під криптонімом "Л.Б". Докладніше див.: *Євг. Гребінка.* Ніжинський полковник Іван Золотаренко. – К., 1874.

⁴ Саме під керівництвом В.Антоновича в 1870-х рр. М.Дашкевич підготував свої кращі історичні дослідження: "Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным историческим источникам" та "Болоховская земля и её значение в русской истории". Остання тема була при сприянні В.Антоновича проголошена М.Дашкевичем у формі реферату на III загальноросійському археологічному з'їзді й викликала захоплення М.Костомарова. Див.: *Автобіографія Н.П.Дашкевича* // *ІР НБУ.* – Ф. 65. – Спр. 120. – Арк. 1.

⁵ І.Каманін розпочав спеціалізуватися в галузі українського джерелознавства та історії козацтва під керівництвом В.Антоновича, починаючи з 1870 р., коли перейшов працювати до Київського центрального архіву. Докладніше див.: *Ситник О.* Український історик Іван Каманін // *Український історик.* – 1991. – №1–2 (108–109). – С. 117.

⁶ П.В.Голубовський став працювати над середньовічною історією під керівництвом В.Антоновича з 1877 р. й уже протягом перших років університетського навчання опублікував важливі для української історії праці: "Очерк колонизации северян", що стало початком "областного" дослідження, яке вийшло з школи В.Антоновича, "История Северной земли до половины XIV ст." (1880), а також джерелознавчі студії "Русские известия Длугоша как источник для русской истории", "Хроника Дитмара как источник для русской истории", "Известия Ибн-Фадлана о руссах".

⁷ Розпочав навчання в Київському університеті з 1879 р. Під керівництвом В.Антоновича підготував студію "Вече в Киевской области" (1880) та першу частину "Взаимные отношения Руси и Польши до конца XII в." (1884). Про наукову й викладацьку діяльність І.А.Линниченка в Московському й Новоросійському університетах див.: *Платонов С.Ф. И.А.Линниченко // Известия АН СССР. – VI серия. – Т. XX. – № 15–19. – С. 14–16.*

⁸ Про роль В.Антоновича в формуванні Д.Багалія як історика докладніше див.: *Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи Антоновича: М.Грушевський і Д.Багалій // Український історик. – 1991. – 1992. – Т. 28–29. – С. 178–185.*

⁹ *ІР НБУ. – Ф. I. – Спр. 8101. – Арк. 121 зв.*

¹⁰ *Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 217.*

¹¹ *Там же. – Кн. 5. – С. XXX.*

¹² *Там же. – 1883. – Февраль. – С. 218.*

¹³ *Там же. – 1889. – Кн. 1. – С. 190.*

¹⁴ *Там же. – 1898. – Кн. 1. – С. 26–27.*

¹⁵ *Багалій Д. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С. 183.*

¹⁶ *Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1899. – Ч. III. – С. 2.*

¹⁷ *Багалій Д. Вказ. праця. – С. 184.*

¹⁸ *Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. – Одесса. – 1907. – С. 12–13.*

¹⁹ Про викладацьку та науково-організаційну діяльність М.Довнар-Запольського докладніше див.: *Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С. 165–166.*

²⁰ *Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С. 207.*

²¹ *Kozłop T. Wzrost historyografii naszej w budowaniu dziejów polskich. – Lwów, 1890. – S.128.*

²² *Голубовский П.В. История Смоленской земли до половины XV в. – К., 1895. – С. 217.*

²³ *Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли. – К., 1896. – С. 182.*

²⁴ *Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII ст. // Киевская старина. – 1884. – Август. – С. 626.*

²⁵ *Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С. 292.*

²⁶ Там само.

²⁷ *Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 7.*

²⁸ *Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 149.*

²⁹ *Доманицький В.М. Чи історія України є історія? // ІР НБУ. – Ф. 95. – Спр. 33. – Арк. 1–2 зв.*

³⁰ *Линниченко И.В. Указ.соч. – С. 39.*

³¹ *Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. – К., 1873. – С. 1.*

³² *Его же. Волоховская земля и её значение в русской истории. – К., 1878. – С. 19.*

³³ *Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIX ст. – К., 1881. – С. 45.*

³⁴ *Его же. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом. – К., 1888. – С. 17.*

³⁵ *Молчановский Н.В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885. – С. 116.*

- ³⁶ Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времён до половины XI в. – К., 1898. – С. 227.
- ³⁷ Докладніше див.: *Бестужев-Рюмин К.И.* Федеративное начало в древней Руси (По поводу статьи Костомарова) // Отечественные записки. – 1861. – №2.
- ³⁸ *Багалей Д.И.* Удельный период и его изучение // Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 216.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Докладніше див.: *Голубовский П.В.* Лекции по древней русской истории. – К., 1904. – С. 14.
- ⁴¹ Див.: *Данилевич В.Е.* Конспект лекций по истории Земского начала в Древней Руси // ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 215. – Арк. 5, 9.
- ⁴² *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – С. 57.
- ⁴³ Див. додаток до: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 536-539.
- ⁴⁴ Там само. – С. 207.
- ⁴⁵ *Грушевський М.* Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете. – Відень, 1920. – №1. – С. 44.
- ⁴⁶ *Його ж.* Українська партія соціал-революціонерів та її завдання // Там само. – С. 49.
- ⁴⁷ Там само. – С. 44.
- ⁴⁸ *Линниченко І.А.* Указ. соч. – С. 28.
- ⁴⁹ Докладніше див.: *Iggers G.G.* The German conception of history. – Connecticut, 1998. – P. 79–84.
- ⁵⁰ *Данилевич В.Е.* Разделение русской истории на периоды. Вступительная лекция, прочитанная 29 сентября 1907 г. в Киевском университете // ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 218. – Арк. 10 зв.
- ⁵¹ Там же. – Арк. 21 зв.
- ⁵² *Дашкевич Н.П.* Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы и Польши // УИ. – 1884. – №10. – С. 269.
- ⁵³ *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Вибрані твори. – К., 1991. – С. 489.
- ⁵⁴ *Голубовский П.В.* История Северной земли. – С. 189.
- ⁵⁵ Див.: *Его же.* История Смоленской земли. – С. 7.
- ⁵⁶ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1039. – Арк. 8, 10.
- ⁵⁷ *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – С. 350–358.
- ⁵⁸ *Витанович І.* Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 41.
- ⁵⁹ Див.: *Прицак О.* Історіософія М.Грушевського. – К., 1991. – С. LVII.
- ⁶⁰ Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 20.
- ⁶¹ *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского. – К., 1901. – Т. 1. – С. V.
- ⁶² *Его же.* История русского народного хозяйства. – К., 1911. – Т. 1. – С. 41.
- ⁶³ У сучасній російській історіографії превалює думка, згідно з якою М.Довнар-Запольський створив у Київському університеті особну історичну школу, побудовану на спільності методології (економічний матеріалізм) і тематичному напрямі досліджень. Докладніше див.: *Михальченко С.И.* Довнар-Запольский М.В.: Историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С. 164.
- ⁶⁴ Див.: *Багалей Д.И.* Русская история. – Харьков, 1914. – Т. 1. – С. 12.
- ⁶⁵ Цит. за: *Грищенко М.* Академік Д.І.Багалій // Україна. – 1932. – Кн. 2. – С. 173.
- ⁶⁶ *Ляскоронский В.Т.* Указ. соч. – С. 9.
- ⁶⁷ ІР НБУ. – Ф. XXIX. – Спр. 123. – Арк. 11.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 122. – Арк. 10.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 10 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 71. – Спр. 139. – Арк. 3 зв.
- ⁷¹ Про дослідження учнів у царині археології докладніше див.: *Супруненко О.* Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті Антоновича. – К., 1994. – С. 205–256.

⁷² Грушевський М. Вказ. праця. – С. VI.

⁷³ Докладніше див.: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле. – С. 115–116; Грушевський М. Вказ. праця. – С. 452–453.

The process of conception and development of Kyiv's historical school by Volodymyr Antonovych is regarded. Ideological and national, methodological position of this organization and its role in Ukrainian historiography are researched.
